

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 32: 316.646.32 (477)

І. Б. КІЯНКА

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ПОПУЛІЗМУ: ІСТОРИЧНИЙ І СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТИ

Розглядається проблематика популізму як наявність соціального замовлення від зацікавлених суб'єктів політичної дії, які застосовують популізм для реалізації своїх програм та у боротьбі за владу.

Аналізується популізм як комплексне вивчення даної проблематики в Україні, належної політологічної оцінки попередніх студій, переосмислення деяких тез окремих дослідників, а особливо у зв'язку з актуалізацією її як одного з популярних принципів в дії, поведінки у сучасній політичній практиці у нашій державі.

Ключові слова: популізм, вибори, політичний лідер, політичний режим, демократія.

© КІЯНКА Ірина Богданівна – доктор політичних наук, доцент кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України

Киянка И. Б. Основные подходы к пониманию популизма: исторические и современные концепции

Рассматривается проблематика популизма как наявность социального заказа от заинтересованных субъектов политической деятельности, которые применяют популизм для реализации своих программ и борьбы за власть.

Анализируется популизм как комплексное изучение данной проблематики в Украине, правильной оценки предыдущих студий, переосмысления некоторых тезисов отдельных исследователей и особенно в связи с актуализацией ее как одного из популярных принципов в действии, поведения в современной политической практике в нашем государстве.

Ключевые слова: популизм, выборы, политический лидер, политический режим, демократия.

Kiyanka Iryna. Basic approaches to understanding the concept of populism: historical and contemporary concepts

The concept of populism has been established in political science and history research in the absence of a generally accepted, unambiguous interpretation. The thesis of the complexity of the definition and the huge variety of manifestations of populism is the beginning of reflection on the populism of most authors who have researched this topic. The constituent scientific discussion, which has been going on for several decades, was the idea that the category of "populism" as a tool of political analysis in general should be abandoned. However, quite a lot of research by populist researchers is enough today a solid foundation for its active use in political science.

Keywords: populism, elections, political leader, political regime, democracy.

У політологічній літературі дослідження популізму в Україні з'явився у 1990-х роках. Вихідною базою його вивчення стала рецепція аналітичних висновків західних дослідників.

Всі наукові праці, що так або інакше торкаються проблематики популізму, за фокусом дослідницького інтересу можна класифікувати наступним чином.

Першу групу складають роботи, які розглядають місце і роль популізму у розвитку політичної системи. Цю проблематику вивчали як зарубіжні: праці І. Берліна, Г. Іонеску та Е. Геллнера, А. Валіцкі та дали поштовх до вивчення предмету популізму в кон-

тексті розвитку політичної системи. Важливою спробою узагальнюючого аналізу проявів популізму в європейській та світовій історії XIX–XX ст. стала праця М. Кенован. Грунтовний аналіз, у поєднанні із власними дослідницькими висновками, існуючих підходів до інтерпретації популізму, запропонували Н. Гідроном і Б. Боніковські, К. Дейвікс. В останні роки на розвиток теоретичного бачення популізму вплинули праці К. Мадде, П. Таггарта, І. Мені та І. Сореля.

Загалом у політичній науці, а європейській популізм є тематикою, що висвітлюється у більших масштабах. Вона привернула критичну увагу науковців ще у 1950–1960 роки. У нашому стислому огляді стану дослідження феномену популізму почасти покладаємося на роботи інших дослідників. Зокрема, можна розглянути ґрунтовний аналітичний огляд англomовної літератури про популізм, що міститься у статті швейцарського політолога К. Дейвікс. Зіставляючи погляди й оцінки, сформульовані у працях багатьох відомих дослідників (Е. Геллнера та Г. Іонеску, М. Кенован, К. Мадде, І. Мені та І. Сарель, П. Таггарта та ін.), К. Дейвікс окреслила спільні моменти у їхніх роздумах, розставивши і деякі власні акценти. За її визначенням, загалом «досліджень окремих прикладів популізму значно більше, ніж теоретичних робіт про популізм як явище». К. Дейвікс виявила теоретичну складність розмежування популізму як ідеології та як руху. Також існує фактично консенсусний погляд дослідників, бо спільною рисою всіх популістів є орієнтація на «народ», який протиставляють особам і групам, які не входять до цього поняття – «іншим, не таким як народ».

Ідеї популізму в українській політичній думці вивчали М. Дем'яненко, С. Мигаль, М. Розумний, Д. Видрін, О. Нечосіна, О. Ярош. Окремі грані феномену популізму висвітлювалися у О. Стогової, М. Стріхи. Загалом в українській спеціальній літературі популізм залишається темою, яку досліджувало багато науковців, але, за винятком двох дисертацій, фрагментарно.

Перша публікація вітчизняного автора, що стосувалася цього явища, стаття Д. Видріна, яка побачила світ ще у період «перебудови». Протягом названого десятиліття в Україні популізм залишався поза фокусом уваги політологів. Помітним кроком у його

вивченні наприкінці 1990 років стала низка публікацій у збірнику матеріалів українсько-білоруського семінару¹.

У праці О. Гриценка виділено аналіз популізму, що ґрунтується на українському матеріалі та опирається на роботи британського дослідника Дж. Мак-Гігена. Зокрема, автор прийняв запропоноване Дж. Мак-Гігеном розрізнення популізму політичного та культурного. Дж. Мак-Гіген визначив політичний популізм як «щось на кшталт мобілізації політичної більшості суспільства навколо невеликого набору простих, але не позбавлених деякого лукавства лозунгів, орієнтованих на «найменший спільний знаменник» суспільних очікувань. Політичний популізм зазвичай супроводжують більш-менш виразні антисемітизм, антиінтелектуалізм, а часом навіть поміркована ксенофобія». Культурний популізм, за Дж. Мак-Гігеном, це «інтелектуальне припущення, що політичний досвід та культурні практики «звичайних людей» значно важливіші аналітично та політично, аніж, так би мовити, Культура з великої літери».

Предметом власних розмірковувань О. Гриценка стали популістські прояви в українському національному русі, у культурному, політичному вимірах. На його думку, культурний популізм був важливою характерною рисою новочасної української літератури вже від самого моменту її появи на рубежі XVIII–XIX ст. У XIX ст. літературне «українофільство» переросло в ідеологічне народництво. Популістські риси простежуються у програмному документі Товариства св. Кирила і Мефодія («Книга буття українського народу»), в ідеологічних побудовах П. Куліша².

За визначенням О. Гриценка, на кінець XIX ст. народницькі, а відтак і популістські, концепції зайняли помітне або й домінуюче місце в усіх течіях українського руху. Їм були властиві «культурний есенціалізм» – переконання, що базовими рамками української національної ідентичності мусять бути сакралізована українська («народна») мова та сакралізована-таки етнічно українська фольклорна спадщина, натомість усе, що опиняється поза цими рамками, вважається чужорідним, неукраїнським», і водночас «соціальний есенціалізм» – погляд, згідно з яким справжні українці лише ті, що належать до «народу» (за винятком хіба що літераторів).

На думку О. Гриценка, до популістських складових української народницької ідеології належать міфологема про «вічне зрадництво» українських еліт, теза про «безкласовість» українського народу – з огляду на денационалізацію вищих класів. Відтак О. Гриченко дав критичну оцінку популістських, з його погляду, проявів у суспільно-політичному житті України кінця 1990 років³.

Зацікавлення української політичної науки популізмом відбулося наприкінці «нульових» років, коли відповідна тематика стала предметом розгляду у кількох статтях. Політичні характеристики популізму, його зв'язок із особливостями сучасної партійної демократії та популістські прояви у діяльності українських партій досліджував А. Романюк. Автор, зокрема, висловив думку, що популістські партії не є ідеологічними, оскільки їхні програми мають універсальний характер, апелюють «до всіх», а не до певної соціальної групи. Популісти звертаються не до інтелекту і знань громадян, а оперують категоріями справедливості, солідарності, поваги, віри.

Друга група – це праці, в яких ідеї популізму мають практичний аспект. Популістські прийоми політичного маніпулювання вивчали Д. Видрін, В. Солодовник, М. Дем'яненко.

М. Дем'яненко досліджував популізм як продукт політичної комунікації, а також запропонував свій аналіз методологічних засад дослідження популізму як соціально-політичного явища. Автор також розглядав питання про морально-етичний аспект популізму⁴.

Низку аспектів феномену популізму розглянув у кількох публікаціях М. Дем'яненко, давши характеристику популістським способам впливу на виборців. Дослідник також зробив спробу проаналізувати популізм із морально-етичного погляду. За його висновком, з етичного погляду (на відміну від політологічного) популізм постає цілком негативним явищем. Він наголосив, що зі зростанням політичної культури громадян, з розвитком громадянського суспільства, ствердженням у соціумі почуття толерантності та плюралізму думок рівень потенційного впливу популістів зменшується⁵.

Перелік популістських політичних прийомів є важливими та практичними, серед них такі: «демонізація» своїх політичних опо-

нентів як «антинародних сил», створення самим собі іміджу «жертвовності», «служіння народу», дистанціювання від непопулярних заходів, пошук винних та ін. Характерним прийомом популістських політичних технологій автор вважає також «політичну карнавалізацію»⁶.

Поняття популізму утвердилося у політології та дослідженнях з історії за браком загально визнаного, однозначного тлумачення. Теза про складність дефініції та величезну різноманітність проявів популізму є початком роздумів про популізм більшості авторів, які досліджували цю тему. Складовою наукової дискусії, яка триває вже кілька десятиріч, стала думка, що від категорії «популізм» як інструмента політичного аналізу взагалі треба відмовитися. Проте чималий доробок дослідників популізму створює сьогодні досить міцну основу для її активного використання політичною наукою⁷.

Численні та різноманітні словникові визначення популізму тлумачать його як тип політики, особливий політичний феномен, ярус, як термін, який позначає кілька відмінних понять тощо.

Сьогодні можна виділити декілька більш-менш чітко окреслених підходів до тлумачення категорії популізму, в рамках яких в основу його дефініції покладено різні аспекти цього феномену.

Згідно з одним, популізм розуміється як насамперед специфічний дискурсивний стиль, різновид політичної аргументації (риторики), що ґрунтується на дихотомічному протиставленні того чи іншого соціально-політичного «добра» і «зла»⁸.

С. Мигаль обстоював погляд, що популізм має свою філософську основу, якою є філософія прагматизму.

У праці С. Мигалья доводиться існування філософської основи популізму, якою автор вважає американську філософію прагматизму. На його думку, ця філософська концепція виявляє себе в апеляції популізму до конкретного, доступного, до фактів. Така апеляція, за визначенням автора, для популістів способом «переключити увагу об'єктів свого впливу з головного на другорядне, з далекого на близьке, з незрозумілого на зрозуміле, щоб таким чином зменшити критичний потенціал його свідомості і не дозволити його розвиток».

С. Мигаль вважає, що популізм є свідомим обманом громадян, способом приховати справжні цілі та інтереси самих популістів. За-

уважимо, що, на нашу думку, популізм надто строкатий політичний феномен, і не має єдиного філософського «стрижня»; відтак аргументи С. Мигалія тісні радше у філософському, ніж у політологічному контексті⁹.

А. Романюк обґрунтував погляд, що одним із чинників, які сприяли в останні десятиліття поширенню популізму, стала сучасна криза партійної демократії. Її сутність – у зменшенні ідеологічних відмінностей між головними партіями та їхніми програмами, все більша орієнтація цих партій на весь електорат, а не на окремі соціальні групи, і, у підсумку поступове зникнення зв'язку між конкретними соціальними групами та політичними партіями¹⁰. Це можна тлумачити навіть як втрату партіями їхніх представницьких функцій. До інших чинників зростання популізму А. Романюк зачислив явище, яке визначив як «зміна демократичної максими», а саме: перехід від розуміння демократії як, права більшості до наголосу на демократії, як системі захисту прав меншості, які постають головним індикатором демократії. Відтак право більшості – народу – опиняється під загрозою.

Сприяє поширенню популізму також і надмірне ускладнення процесу прийняття рішень, демократична процедура, на яку впливає надто багато чинників і діючих осіб. Популісти, так само як і учасники антиглобалістських, екологічних рухів, обстоюють засади прямої демократії, певною мірою протиставляючи її представницькій. Цьому сприяє розвиток засобів комунікації, мобільного зв'язку та Інтернету. А. Романюк зробив висновок, що популізм властивий усім без винятку українським політичним партіям, які пройшли до парламенту на виборах 2007 р.

На думку дослідника, в Україні існує криза партійної демократії, яка виявляється у значному послабленні в діяльності партій функції репрезентації суспільних інтересів (за збереження інших), це створює політичну нішу для зростання популізму. Популісти заперечують демократію як систему стримувань і противаг, обмежень, певних «правил гри» у політиці. За висновком А. Романюка, «...парламентські партії України, яким властиві головні характеристики популізму, не мають відповідного конституційного запобіжника. Натомість існує низка самостійних чинників, здатних не лише підт-

римувати рівень популізму в усіх партіях, але й детермінувати його подальший розвиток»¹¹.

Третя група – це роботи теоретико-методологічного плану, в яких автори розкривають власне природу популізму як результат суспільного розвитку, визначають категоріальний апарат, специфіку популізму, аналізують принципи функціонування і структуру популізму, моделюють ідей популізму та їх практичне значення. Зокрема, зв'язок популізму з особливостями сучасної парламентської демократії, популістські прояви у діяльності українських партій були предметом розгляду у працях В. Бурдяк та Ю. Макара, І. Павленко. Популізм в українських політичних змаганнях аналізували І. Побочий, О. Нечосіна, Т. Кузьо, група дослідників з Бюро аналітики «Тектум».

Сюди й відносимо роботи, які розглядають феномен правого популізму в актуальній політиці держав Західної Європи аналізували, зокрема, Ф. Декер, С. Погорельская, В. Ачкасов та А. Лінецький. Прояви популізму у країнах Балтійського регіону були темою дослідників Д. Ланко, М. Баранова.

Аналіз популістської складової в українській внутрішній політиці, зокрема під час президентських кампаній 1994, 1999 та 2004 рр., міститься у статті канадського політолога українського походження Т. Кузьо. Його основою є порівняння популізму в Україні з популістськими проявами у сучасному політичному житті країн Європи. Автор зробив висновок, що популізм властивий, причому великою мірою, майже усім головним українським політичним силам, проте спростував поширену тезу, що втіленням популізму у нашій країні є партія «Батьківщина» (БЮТ).

Популістські елементи діяльності українських політичних партій були також темою статті В. Бурдяк та Ю. Макара. Дослідники підкреслили використання популістами демагогічних прийомів, експлуатацію ними інстинктів та емоцій натовпу. На їхню думку, популізм небезпечний тим, що може привести до влади авторитарних чи навіть тоталітарних політичних лідерів. Так само як і А. Романюк, В. Бурдяк та Ю. Макар вважають, що популізм значною мірою властивий практично усім впливовим українським політичним партіям, які «максимально наблизили програми до настроїв популізму,

найпоширеніших в Україні». Це, з їхнього погляду, свідчить про те, що нашому суспільству «притаманний низький рівень політичної культури, соціальної мобільності, відсутня єдина загальнонаціональна парадигма національно-державного розвитку».

Питання про популізм у партійній політиці сучасної України торкнулася у своїй публікації І. Павленко. На її думку, після політичних зсувів 2004 р. (Помаранчевої революції) в Україні почався процес ідеологізації партій. Тому І. Павленко не погодилась із поширеними звинуваченнями українських партій у тому, що саме популізм є єдиною ідеологією їхніх лідерів. З її погляду, популізм є лише методом політичної боротьби, а не ідеологією; цей метод широко використовують політичні сили у багатьох країнах, у тім числі і в Україні.

Окремі грані популістських проявів у суспільно-політичному просторі сучасної України є темою публікацій О. Нечосіної¹². Зокрема, дослідниця розглянула питання про ефективні методи інформаційного забезпечення потенційно необхідних, але непопулярних дій органів влади. За її формулюванням, «...поетапна реалізація державної політики часто пов'язана із непопулярними заходами. Це створює певний конфлікт, сприяє маніпулюванню громадською думкою, застосуванню «заборонених технологій» впливу, виникненню і укоріненню соціальних і політичних міфів, прояву політичного популізму в найнегативніших його формах»¹³.

Для ефективного інформування населення органи влади повинні, у річищі зусиль з роз'яснення щодо прийняття непростих заходів, формувати інформаційні повідомлення певної структури, в яких був би забезпечений баланс емоційної та раціональної аргументації¹⁴.

У різних аспектах розглянув явище популізму І. Побочий. Він зазначив, зокрема, що за значного розмаїття популістських рухів, які можуть бути і лівими, і правими, їх об'єднує ворожість до плюралізму і консенсусу, котрі виникають лише на підставі діалогу з усіма політичними групами. І. Побочий зазначив, що популістські лідери використовують демагогічні методи і прийоми, зазначаючи, що популізм і демагогію не можна ототожнювати. На думку дослідника, у сучасній українській політиці (стаття опублікована на по-

чатку 2000 років) певною мірою популістськими є всі політичні сили¹⁵.

Поширенню популізму і появі популістських режимів у цьому регіоні сприяли, на тлі крайньої бідності та неосвіченості багатьох громадян, невдачі спроб модернізації, а також те, що дослідники назвали «революцією очікувань» – формування нереалістичних надій на поліпшення рівня життя, яке виникло через розвиток ЗМІ, тісніші економічні зв'язки з розвиненішими, багатшими країнами.

Якщо популізм, як свідчить історичний і сучасний політичний досвід, може подекуди виконати роль чинника певного вдосконалення демократії, то у незалежній Україні він став однією з її вроджених вад. Масштабний «популізм обіцянок», що перетворився на константу усіх українських виборчих кампаній, сприяв лише поглибленню за давнених соціально-економічних проблем. Після краху українських лівих партій – наступників КПУ, саме популісти прагнуть узяти на себе функцію виразної політичної артикуляції суспільного запиту на скорочення соціальної нерівності та розвиток соціальної держави. Проте вони здатні дискредитувати це прагнення, ніж запропонувати країні якісну й ефективну соціальну політику. Водночас брак такої політики загрожує Україні соціальною деградацією, штовхає громадян до абсолютно неконструктивного політичного радикалізму.

Сьогодні в Україні посилення та поява нових проявів популізму стали ознакою загальної багаторічної невдачі на шляху технологічної модернізації, у зусиллях досягнути швидкого економічного зростання та у боротьбі з корупцією. Тенденція до все більш негативного ставлення багатьох громадян до складних і компромісних процедур роботи демократичних інститутів, бажання швидких і простих рішень, нетерпимість до відмінних поглядів містять у собі подвійну загрозу – скочування в анархію або ж встановлення авторитарного режиму. Хоча для демократії популізм є практичною нормою політичної боротьби, сьогодні українське суспільство дуже потребує зменшення популістських елементів у політиці, формування вищої якості політичної культури.

1. *Выдрин Д.* Технология популизма. Опыт анализа политических уловок // Диалог. 1990. № 3. С. 36–46.
2. *Гриценко О.* Популізм: світоглядне, історичне і культурне коріння // Феномен популізму в пострадянському просторі: матеріали українсько-білоруського семінару. Київ: УЦКД, 1999. С. 7–25.
3. Там само. С. 13.
4. *Дем'яненко М.* Популізм: засоби маніпуляційного впливу на електорат // Політичний менеджмент, 2011. № 2. С. 94–97.
5. *Дем'яненко М.* Морально-етичний аспект популізму // Парадигма пізнання. Гуманітарні питання. 2015. № 3 (6). URL: <http://naukajournal.org./index.php/Paradigma/article/view/480> (дата звернення: 01.04.2015).
6. *Дем'яненко М.* Популізм в демократичному суспільстві: особливості використання поняття // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. 2013. Вип. 3 (113). С. 93–95.
7. *Дем'яненко М.* Популізм як особливий вид політичної діяльності // Політичний менеджмент. 2011. № 6. С. 63.
8. *Дем'яненко М.* Популізм як соціально-політичний феномен // Політологічний вісник. 2012. Вип. 67. С. 63–70.
9. *Мигаль С.* Філософія популізму як варіант сучасної філософії // Філософські обрії. 1999. С. 88.
10. *Романюк А.* Популізм і розвиток партійної системи в Україні // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 листоп. 2011р.). Київ: Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, 2012. С. 242–258.
11. *Романюк А. С.* Чинники формування і функціонування популізму в Україні // Rozwoj polityczny panstw Europy Srodkowej I Wschodniej / Wyzsza Szkola Gospodarki Krajowej w Kutnie. Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franka we Lwowie. Lwów, 2014. S. 29–41.
12. *Нечосіна О.* Державна служба і методи ефективного інформування населення як протидія популізму // Актуальні проблеми державного управління. 2002. Вип. 10. С. 50–353.
13. *Нечосіна О.* Застосування різних типів мотивації в популістському управлінському впливі // Актуальні проблеми державного управління. 2002. Вип. 90. С. 159–167.
14. *Нечосіна О.* Популізм як політичний феномен та технологія // Актуальні проблеми державного управління. 2000. Вип. 4. С. 39–42.
15. *Побочий І.* Політичний популізм і його місце в сучасному протистоянні політичних сил в Україні / Інститут філософії імені Г. С. Сковороди. URL: [http://www.Filosof.com.ua/Jornel\(V70\)Pobochuj.pdf](http://www.Filosof.com.ua/Jornel(V70)Pobochuj.pdf) (дата звернення: 21.03.2014).

Kiyanka Iryna. Basic Approaches to Understanding the Concept of Populism: Historical and Contemporary Concepts

The study of populism is actualized by the presence of a social order from interested actors of political action, which apply populism for the implementation of their programs and in the struggle for power.

The urgency of the research is obvious and in view of the lack of comprehensive study of the problems of populism in Ukraine, the proper political science assessment of previous studies, rethinking of certain theses of individual researchers, and especially in connection with its actualization as one of the most popular principles in action, behavior in modern political practice in our state.

A characteristic feature of the actualization of populism is the extreme parameters of the functioning of the state-political organism of society and the value projections of its existence. The crisis of society, which generates a conceptual platform of populism, reflects the objective need for democratization of the foundations of social order and social life. In particular, the anti-elitist orientation of populism is due to the need to expand the influence of the subject field and instruments of direct democracy and direct democracy. Anthropological optimism of populism contrasts with the static-consensus metaphysics of elitist ideas about the nature of social stratification and interactions.

The concept of populism has been established in political science and history research in the absence of a generally accepted, unambiguous interpretation. The thesis of the complexity of the definition and the huge variety of manifestations of populism is the beginning of reflection on the populism of most authors who have researched this topic. The constituent scientific discussion, which has been going on for several decades, was the idea that the category of "populism" as a tool of political analysis in general should be abandoned. However, quite a lot of research by populist researchers is enough today a solid foundation for its active use in political science.

Keywords: populism, elections, political leader, political regime, democracy.